

İran tarihinde tartışmalı bir sayfa: İran Komünist Partisi (Bolşevik) ve Gilan Sovyeti¹

Töre Sivrioğlu ve Rahimullah Farzam

1. Giriş

Gilan Sovyeti deneyimi ve onun İran (Pers) Komünist Partisi (Bolşevik)² ile olan ilişkisi gerek İran’da gerekse dünya genelinde uzun bir süre unutulmuşluk³ içinde kalmıştır. Ancak Gilan Sovyeti’nin yıkılış tarihinden (1921) yarım asır kadar geçtikten sonra İranlı aydınlar arasında bir tartışma nesnesi olabilmıştır. Bu konuda öncü ve “kışkırtıcı” çalışmaların Şapur Ravasani tarafından başlatıldığını söyleyebiliriz. Ravasani 1973’ten itibaren yayınladığı çalışmalarla Gilan Sovyeti

---

1 Bu makale ilk kez *İran Çalışmaları Dergisi*’nde (cilt: 4, no: 2, 2020, s. 315-350) yayımlanmıştır.

2 Şah Rıza Pehlevi’nin (1925-1941) 1935’te ülkenin resmi adı olarak *İran*’ı benimsemesine kadar uluslararası literatürde İran *Persia* olarak anıldığından İranlı komünistler de enternasyonal bağlantıları nedeniyle uluslararası arenada *İran* yerine *Persia* adını kullanmayı tercih ediyorlardı. Ancak partinin Farsça adında (*Hizb-e Komunist-e İran*) İran adı da kullanılmaktaydı. Bazı kaynaklarda bu nedenle İran Komünist Partisi yerine “Pers Komünist Partisi” terimi kullanılmaktadır.

3 Bu unutulma Küçük Han haricindeki devrimci liderler için daha da belirgindir. 1920’lerin devrimci siyasal hareketlerini bütünsel olarak kapsadığını da söyleyebiliriz. Nitekim Cosroe Chaqueri, “Sultanzade: The Forgotten Revolutionary Theoretician of Iran: A Biographical Sketch” (*Iranian Studies*, cilt: 17, no: 2/3, Bahar-Yaz 1984, s. 215-235) veya Stephanie Cronin, “Iran’s Forgotten Revolutionary Abulqasim Lahuti and the Tabriz Insurrection” (*Reforms and Revolutionaries in Modern Iran: New Perspectives on the Iranian Left*, derleyen: Stephanie Cronin, Londra ve New York: Routledge Curzon, 2004, s. 118-147) gibi çalışmalara bakıldığında bu “unutulmanın” daha genel boyutlarda olduğu anlaşılmaktadır.

ve “Cengellerin⁴ İran’da iktidarı alma şansları olduğunu, ancak komünistlerin sekter yaklaşımları ve Sovyet Rusya’nın “ihanesi” nedeniyle bu fırsatı kaçırdıklarını savunmuştur”.⁵ Ravasani’ye göre “Gilan devrimi” Sovyetler’in desteğini çekmesiyle Gilan’ın kendi meselesine dönüşmüş ve İKP Merkezi Komitesi ile doğrudan irtibatı olan Sovyet temsilcileri İran-Sovyet Dostluk Antlaşması’ndan (Şubat 1921) itibaren Rıza Han’a bu meselenin en kısa sürede hallolacağını güvencesini vermiştir. Merkezi devlet ile Sovyetler arasındaki anlaşmadan sonra Lenin “Rusya işçilerinden İran konusunda dostane bir tutum içerisinde olmalarını” istemiş, Sovyet güçlerinin Gilan’dan çekilişinin Eylül 1921’de tamamlanması bizzat Lenin’in direktifiyle olmuştur.⁶

Gilan devriminin Lenin tarafından terk edildiği için yenildiği iddiası sol kesimden aydınların da Ravasani’ye cevap vermeye başlamasında etkili olmuştur. Nitekim bu mesele İran dışında ilk olarak 1980 yılında yayınlanan bir analizinde Fred Halliday tarafından tartışmaya açılmıştır. Gilan Sovyeti’nin “unutulmuşluk kurbanı” olduğunu savunan Halliday, İKP (B) ve Gilan Sovyeti deneyiminin aslında 1919-1920 döneminde Macaristan ve Almanya’daki devrim kalkışmaları kadar önemli olduğunu; ancak onlar kadar ilgi görmediğini belirtmiştir.⁷ Halliday’e göre İKP (B)’nin 1921-1979 yılları arasında büyük ölçüde “unutulmasının” en önemli nedeni İran devriminin geleceğinin bizzat Lenin tarafından “kaderine terk edildiği” ithamıdır. Halliday’e göre uluslararası sol hareket Stalin’i ve sonrasındaki Sovyet dış siyasetini eleştirebilmekle birlikte, Lenin’in Sovyet dış politikasını yönlendirdiği bir dönemde, dış politik çıkarlar adına “İran devriminin feda edildiği” düşüncesini kabule hazır değildir.⁸ Bu nedenle de sol entelejansiya uzun bir süre Gilan Sovyeti meselesini tartışma konusu yapmaktan kaçınmıştır. Unutulmanın bir diğer nedeni de İKP (B) kurucu kadrolarının partinin kuruluşundan itibaren Sovyet liderliğiyle yaşadıkları sorunlar ve bu sorunların devrimin İran’da yenilgisinden sonra sığındıkları Sovyet Rusya’da geri dönülmez boyuta varması sonucu büyük oranda tasfiye edilmeleridir. Bu tasfiye özellikle de Stalin’in 1937-1938 döneminde yaptığı “temizlik” hareketleri esnasında partinin neredeyse bütün önderlerinin “ortadan kaybolmaları” ile sonuçlanmıştır. Öyle ki her ne kadar 1941’de kurulan Tudeh (Kitleler/Halk) partisi rakipleri “tarafından İKP (B)’in doğal devamı olarak algılansa da”⁹ aslında II. Dünya Savaşı sonrasında yeniden canlanan İran solunda İKP mirası baskın sayılmazdı.¹⁰

4 Sanskrit-Pehlevice kökenli olan *cengeli* sözcüğü Farsçada “ormanlık alan” anlamına gelen *jangal* sözcüğünden türemiştir ve tam tercümesi “ormanda yaşayandır” (Kadir Golkarian, *Farsça-Türkçe Sözlük/Moheg*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2005, s. 135).

5 Şapur Ravasani, *Nuhzet-i Mirza Kuçekhan-ı Cengeli ve Avelin Cumhuri-yi Şura-yı der İran*, Tahran: Şamşad Yayınları, 1989, s. 252.

6 a.g.e., s. 253.

7 Fred Halliday, “Revolution in Iran: Was it Possible in 1921?” *Khamsin: Journal of Revolutionary Socialist of the Middle East*, no: 7, 1980, s. 53.

8 a.g.e., s. 54.

9 1983 yılındaki Tudeh davasında “Marksistlerin 60 yıllık ihanetine” yapılan vurgu Tudeh’in İKP’nin devamı olarak algılandığını göstermekteydi (*Tudeh’in İtirafı*, çev. Menaf Karadağlı, Ankara: Yeni Atılım Yayınları, 1984, s. 9).

10 Tudeh’in kurucuları arasında geçmişte İKP ile bağlantılı olan sadece üç kişi vardı. Onlar da partinin önderliğinden değil gençlik teşkilatından gelmekteydiler. “Eski tüfek” komünistlerin bü-

1979 devrimi ve ardından İran solunun yaşadığı yenilgi sürgündeki aydınlar arasında derinleşen muhasebe neticesinde Gilan Sovyeti üzerine çalışmalarda hızlı bir artış olmuştur. Bunlar arasında Gilan Sovyeti üzerine oldukça kapsamlı bir çalışma yapmış olan Cosroe Chaqueri (Hüsrev Şaküri), Pezhmann Dailami ve Ervand Abrahamian gibi araştırmacılar ilk akla gelenlerdir. Ancak adı geçen yazarlar Gilan Sovyeti'nin unutulması meselesinden çok farklı bir konuya odaklanarak İran'daki İslami rejimin resmi tarih anlayışına dayalı olarak "İran tarihini yeniden inşa etmesiyle"¹¹ Gilan Sovyeti'ne yüklenen yeni anlamlara karşı bir tutum takınmışlardır. Abrahamian'ın altını çizdiği üzere İran'daki mevcut resmi tarih görüşü Gilan Sovyeti'ni "İslamî tandanslı" bir oluşum olarak görmekte, Küçük Han'ı bir din şehidi olarak kabul etmekte ve Gilan Sovyeti'nin komünistlerin halkın dini değerlerine saldırıları ve Sovyet "ihaneti" nedeniyle yenildiğini savunmaktadır.¹² İranlı sol entelektüeller ise resmi tarihin bu iddialarına karşı çıkmakta Gilan Sovyeti'nde dinin rolünün resmi tarihçilerce abartıldığını belirtmektedirler.

Bütün bu tartışmaların Türkiye'deki bilimsel ve akademik çevrelere yeterince yansıdığı söylenemez.¹³ Aslında bu oldukça ilginç bir durumdur zira Gilan Sovyeti liderlerinin hem Türk ittihatçılarla hem de Türkiye Komünist Partisi kurucularıyla yolları sürekli olarak kesişmiştir. Buna karşın Türkiye'de akademik alanda Gilan Sovyeti'yle ilgili kapsamlı bir literatür oluşmamıştır. Bu çalışmanın da Gilan Sovyeti hakkında ileriki dönemlerde yapılacak tartışmalara bir giriş niteliği taşımasına özen gösterilmiştir. Makalenin başlangıcında az bilinen İran'ın 20. yüzyılın ilk çeyreğindeki sosyo-ekonomik yapısı ve dönemin atmosferi hakkında bilgi verilmiştir. Özellikle de İran solunun gelişiminde az bilinen bir unsur olan proleter nitelikli kadroların etkinliği konusuna özel bir önem verilmiştir.¹⁴ İran Müslüman dünyada sol hareketin aydınlardan ziyade öncelikle Bakü'ye göç etmiş petrol işçileri, mühendisler ve teknik çalışanlar arasında yayılmasıyla ayrı bir yerde durmaktadır. Etnik yanları da olan bu durum İran solunda sanayi işçilerinin ve Türk ve Ermeni komünistlerin özel bir konuma yükselmelerini de sağlamıştır. Nitekim İran Komünist Partisinin kurucu öncüleri arasında çoğunluk Türk ve Ermeni İranlılar olmuştur. Bu husus nedeniyle, İran Komünist Partisi ve Gilan Sovyeti deneyiminin Türkiye'de

yük bölümü Tudeh'e kuruluş aşamasında mesafeli durmuşlardı (Ervand Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, Princeton: Princeton University Press, 1982, s. 290). Tarihsel açıdan Sovyetlerin İran politikasına sert muhalefeti ve proleter devrimci söylemleri ile hatırlanan İKP (B) ile Sovyetlerle "aşırı uyumlu" olmakla eleştirilen ve halkçı çizgiyi benimsemiş Tudeh arasındaki büyük fark 1920'ler kuşağı ile 1940'lardaki yeni Marksist kuşak arasındaki farktan kaynaklanmaktadır (a.g.e., s. 284-290).

11 Ervand Abrahamian, *Humeynizm: İslam Cumhuriyeti Üzerine Denemeler*, çev. Mehmet Toprak, İstanbul: Metis, 2002, s. 88-108.

12 a.g.e., s. 88-108.

13 Bu konuda sınırlı literatüre Yalçın Küçük'ün *Sırlar* kitabında Küçük Han'a ayırdığı bir bölüm örnek verilebilir (Yalçın Küçük, *Sırlar*, İstanbul: İthaki, 2004, s. 75-101).

14 Bu konunun Türkiye'de az bilinirliğini gösteren birçok çalışma vardır. Örneğin *İran Düşüncesi* adlı derleme çalışmada Lütfi Sunar şu cümleleri kullanmaktadır: "İran'da sol düşünce sanayileşme ve işçi sınıfı üzerinden temellenmemiştir. Daha çok çok üniversite çevreleri ve Batıya eğitime giden aydınlar üzerinden ortaya çıkmıştır" bkz. Lütfi Sunar, "İran'da çağdaş Düşünce: Devrimden Reforma Fikri Cereyanlar", *Müslüman Dünyada Çağdaş Düşünce Cilt 3, İran Düşüncesi*, derleyen: Lütfi Sunar, Basım Yeri Yok: Yurt Dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Yayınları, 2020, s. 31.

aydınların daha çok ilgisini çekmesi gerekirken bu ilginin yeterince gelişmemesinin sebepleri de ayrıca bir araştırma konusudur.

Tartışmamızda hem bu konu hakkında Stalin döneminde şekillenmiş olan Sovyet hem de İran İslam Cumhuriyeti'nin resmi tarihçiliği hedef alınarak her ikisi de modern araştırmalar ışığında tenkitten geçirilmiştir. İlginç biçimde her iki devletin de resmi tarihçiliğinin farklı gerekçelerle olsa da birçok konuda uzlaştıkları görülmektedir. Her iki resmi tarihçiliğin de Gilan Sovyeti yenilgisinden İranlı komünistleri sorumlu tutmaları bu ortaklığa örnek olarak verilebilir. Gilan Sovyeti sırasında etkin olan İranlı komünistlerin büyük bölümü Stalin'in 1937-1938 "temizlik" harekâtında çeşitli suçlamalarla öldürülmüş veya "kaybolmuşlardır". Dolayısıyla Sovyet tarihçileri onların mirasını mahkûm etmeleri doğaldır. Benzer şekilde resmi İran tarihçiliği de benzer şekilde yenilgiden komünistleri sorumlu tuttuğunu belirtmiştik. Bu çalışmada komünistlerin de bu suçlamalara karşı verdikleri cevaplara değinilerek tek taraflı tarih yazımı karşısında bir denge oluşturulması amaçlanmıştır. Makalenin altını çizdiği bir diğer nokta da Sovyetlerin Gilan Sovyeti ile olan ilişkisidir. Halliday'in belirttiği üzere İran gibi büyük bir ülkede Gilan gibi küçük bir bölgeye dayanılarak ya da salt Sovyet desteği ile devrim yapılamayacağı bilinmesine rağmen Gilan Sovyeti yenilgisinden Sovyet askerlerinin geri çekilmesinin sorumlu tutulmasının gerçekleri ne ölçüde yansıttığı tartıştığımız diğer bir noktadır. Benzer şekilde Küçük Han'ın kendisinin de Tahran'a yürümek ve İran genelinde bir devrime önderlik etmek gibi bir amacının olup olmadığı da bu çalışmada masaya yatırılan konulardan biridir.

2. İKP'ni oluşturan alt yapı: 20. yüzyıl başında İran'ın ve Kafkasya'nın durumu ve İran işçi sınıfının doğuşu

Petrolün enerji kaynağı olarak kullanılmaya başlanılmasından önceki İran'ı hayal etmek günümüz kuşakları için mümkün değildir. E. Abrahamian'ın sözüyle "İran 20. yüzyıla öküz ve sabanla girmiş, yüzyıldan çıkarken, çelik fabrikaları, dünyada en çok sayıda trafik kazasının yapıldığı ülkelerden biri olma ünü ve pek çoklarını dehşete düşüren bir nükleer programına sahip bir ülkeye dönüşmüştür".¹⁵ Çok az toplum üç-dört kuşaklık bir zaman zarfında bu ölçüde radikal değişikliklere tanık olmuştur. Zaten İran siyasal tarihinin radikal ve tepkisel özellikler göstermesinde kendi tarihsel mirası kadar bu hızlı değişimin yarattığı sancıları da hesaba katmak gerekmektedir.

20. yüzyılın başlarındaki İran'daki ekonomik zorluklar nedeniyle pek çok İranlı da bu sebeple komşu ülkelere çalışmaya gitmekteydi. Aristokrat aileleri çocuklarını Avrupa ülkelerine göndermekteyken; yoksul aile bireyleri ise Çarlık Rusya'nın Kafkasya bölgesine işçi olarak göç etmekteydiler. En çok tercih edilen yerler, 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay Antlaşması'na kadar İran toprağı olan; ancak bu tarihte Rusya tarafından yutulmuş Kuzey Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'a

¹⁵ Ervand Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2018, s. 1-22.

dönüktü.¹⁶ Ruslar Kafkasya'yı aldıklarında küçük bir kasaba olan Bakü bu dönemde petrol sanayinin gelişmesi ile bölgenin en önemli endüstriyel merkezine dönüşmüştü. 19. yüzyılın sonunda her yıl yaklaşık 15-20 bin İranlıya Kafkasya'da çalışma izni verilmekteydi.¹⁷ 1905'te o güne kadar toplam 500 bin İranlı işçinin Kafkasya'da çalıştığı tahmin edilmektedir.¹⁸

İranlı işçilerin tercih edilmesinin iki nedeni vardı: ilk olarak –tüm göçmen işçiler gibi- daha düşük ücretle çalışmaktaydılar, ikinci olarak sosyal demokrat akımlarının etkisi altında politikleşmiş Kafkasya işçilerinin aksine sınıfsal bilince sahip değillerdi. Öte yandan bu bilinçsizlik durumu uzun sürmeyecektir. Bakü veya Tiflis'te karşılaştıkları modern yaşamın, sanayileşmenin, kültürel hayatın, basın-yayın faaliyetlerinin etkisi altında kalan göçmenler, Çarlık Rusya'daki soydaşlarının vasıtasıyla özgürlük, eşitlik, anayasa, parlamento, hukuk devleti, kadın hakları, devrim, parti, işçi sınıfı vb kavramlarla tanışmaktaydılar. Kendi ülkeleri ile Rusya arasındaki farkı gözlemlenmeleri sonucu İranlı göçmenler “İran'ın tarih öncesinde kalan bir ülke olduğunu” düşünmeye başladılar ve böylece İran'ın kronik sorunlarının nasıl çözüleceği üzerine kafa yoran ilk aydın grupları oluşması gecikmedi. Bu kuşak İran'da teknik devrimlerle endüstrinin geliştirilmesini, monarşi yerine meşrutiyetin kurulmasını, medrese müfredatının yerini fen eğitiminin almasını, kadının sosyal konumun iyileştirilmesini hedef alan bir programa odaklandılar. Buraya kadar yaşananların özgün bir tarafı olduğu söylenemez. Sonuçta bu fikirler Avrupa ülkelerini görme fırsatı elde eden tüm Müslüman gençlerin o dönemde ortak görüşleriydi. Ancak İranlıları bu konuda benzerlerinden ayıran en özgün yan, İran'da modern dünya ve ideolojilerle tanışanların önemli bir bölümünün İran'ın en yoksul kesimlerinden gelen proleterler veya orta tabaka insanlar olmasıydı. Bu sınıfsal fark, İran Meşrutiyet devriminde ve ardından yaşanan gelişmelere kendine özgü bir radikallik katacak önemli bir ayrıntıydı.

Bu ayırım sebebiyle İran'da temel olarak iki sol gelenek oluşmuştu: okumak için Avrupa'ya giden aristokrat gençlerin benimsedikleri “burjuva devrimci” ılımlı gelenek ile Kafkasya'da çalışırken Rus Sosyal-Demokrat İşçi partisi (RSDİP) kadrolarının etkisi altında kalan “proleter devrimci” radikal gelenek... Avrupa'daki sosyalist aydınlar bu dönemde Marksizm'den ziyade Jean Jaures (1859-1914) ve Fransız aydınlanmacı solunun izleyicisiydiler. Bu dönemde yayınlanan gazetelerin adlarına (*Terakki, Âdemiyet, Ümit, Asr-ı Nev, İstiklâl, İstikbal, Hukuk, Hakikat, Mu-*

16 Türkmençay Antlaşması, Kuzey ve Güney Azerbaycan arasında siyasi bir sınır çekmekle birlikte bölgeyi ekonomik olarak koparmış sayılmazdı. Antlaşmanın 11. maddesi Rus tüccarlara serbest ticari haklar sağlamaktaydı. Rus tüccarlar sınırı serbestçe geçebilmekte, İran'da yatırımlar yapabilmekte, Hazar Denizinde balık avlayabilmekteydiler. Tersinden de İranlı işçiler çalışmak için rahatlıkla Çarlık Rusya'ya girebilmekteydiler. Genellikle Türkçe veya Ermenice konuşan bu işçiler, sınırın her iki yanında da aynı diller konuşulduğundan kolaylıkla iletişim sağlayabiliyorlardı (Nikki Keddie, “Iran Under The Later Qajars, 1848—1922”, içinde *The Cambridge History of Iran Volume 7: From Nadir Shah to the Islamic Republic*, derleyen: Peter Avery, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, s. 210-218).

17 Nesrin Sariahmetoğlu Karagür, *Petrolün Sihirli Dünyası Bakü*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007, s. 158.

18 Pezhmann Dailami, “The First Congress of Peoples of the East and the Iranian Soviet Republic of Gilan 1920-21”, içinde *Reformers and Revolutionaries in Modern Iran: New Perspectives on the Iranian Left*, derleyen: Stephanie Cronin, Londra ve New York: Routledge Curzon, 2004, s. 85-118.

savat, Ahavat, Azadi, Nida-yı Vatan vb)¹⁹ bakıldığında Fransız Devrimi mirasının İranlı aydınları nasıl etkilemekte olduğu daha iyi anlaşılır.

Kafkasya'daki proleter ve orta sınıf aydınlar arasında ise daha farklı bir sosyalizm arayışı şekillenmekteydi. RSDİP'nin Bakü şubesi olarak 1904'te kurulan Himmet (Gayret/Çaba) Partisi,²⁰ İranlı göçmenler arasında propaganda yürütmek için İran Mücahitler Partisi adlı bir oluşumun temellerini atmıştı. Himmet liderleri Neriman Nerimanov (1870-1925) ve Meşhedi Azizbeyov (1876-1918) gibi önde gelen üyelerini İran'da ihtilal hareketlerini desteklemek ve İranlı reformistlere matbaa, kitap, silah vb malzemelerin sağlanması için görevlendirilmişlerdi.²¹ İleride İKP (Bolşevik) kurucuları arasında yer alacak olan Ahmed Sultanzade²²(1889-1938) ve Kamuran Ağazade²³ (1893-1937?) gibi isimler Nerimanov'la temasa geçen ilk öncüler arasındaydı. Çarlık Rusya'sındaki işçi sınıfının etnik olarak ayrı örgütlere katılmasına kesinlikle karşı olan Bolşevikler "Müslüman Kafkas halkının "özel koşulları" nedeniyle sadece Himmet'in etnik işçi partisi olarak örgütlenmesine müsamaha göstermekteydiler. Bunun en önemli nedeni de Müslüman Kafkasyalı işçilerin, Ermeni ve Gürcü işçilerle aynı çatı altında bulunmak istememeleriydi. Sonuç olarak *Himmet* Bolşeviklere bağlı bir "kardeş" parti olarak, ancak saflarına Yahudi, Ermeni vb işçi katmadan siyaset yapan etnik Müslüman bir emek örgütü şeklini almış oldu. Zamanla (1916) İranlı işçileri de örgütlemeye başlayan bu parti kendisine bağlı bir İran seksiyonu olan *Adalet Partisi*'ni kuracak kadar güçlenmişti.

3. Bolşevik Devriminin etkileri ve İran solu

Dünya tarihini değiştiren radikal bir olay olarak Bolşevik Devrimi, İran, Türkiye, Hindistan gibi ülkeleri yakından ilgilendirmekteydi; zira Avrupa dışı dünyayla pek ilgili olmayan II. Enternasyonalci solun aksine Bolşevikler doğu ülkelerindeki siyasal gelişmelere büyük önem vermekteydiler. Aslında Batı Avrupa'da beklidikleri büyük proleter devrimlerin yakın zamanda gerçekleşmeyeceğini fark eden Bolşeviklerin doğudaki devrimci kıpırdanışlara odaklanmaları biraz da içlerinde

19 Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, 62.

20 Himmet Partisi 1904 yılında Sultan Mecid Efendiyev (1887-1938) liderliğinde RSDİP'in Bakü şubesi olarak kuruldu. Kafkasya'daki Müslüman ve Ermeni işçiler arasında örgütlendi. Bolşevik-Meşevik ayırımından sonra büyük çoğunluğu Bolşeviklerin safına geçen parti 1919'da yapılan konferansta daha sonra adını Azerbaycan Komünist Partisi (Bolşevik) olarak değiştirmiştir.

21 Nesrin Sarıahmetoğlu, *Mücadeleye Adanmış Bir Hayat*, Neriman Nerimanov, İstanbul: Yeditepe, 2012, s. 51.

22 Gerçek adı Avetis Mikalyan olan Sultanzade 1889'da Meraga'da doğdu. 1907'de ailesi Rus Ermenistanı'na taşındı. Burada Sosyal Demokrat Partiye katıldı. 1912'deki ayrışmada Bolşeviklerin tarafını seçti. 1920'de İran KP'sinin kuruluşunda yer aldı ve 1920-1923 arasında Merkez Komite üyeliği yaptı. 1927-1932 arasında Komünist Enternasyonal (KE) icra komitesi (ECCI) üyesi olarak görev yaptı. KE'in II., III., IV. ve VI. Kongrelerde delege olarak İran'ı temsil etti. 1932'de "sol sapma" suçlamasıyla partiden çıkarıldı. Ardından Stalin dönemindeki "temizlik" hareketleri esnasında öldürüldü. Bkz: John Riddell, *To the Masses: Proceedings of The Fourth Congress of the Communist International*, Leiden-Boston: Routledge, 2015, s. 1244. Hakkında daha geniş bilgi için bkz: Cosroe Chaqueri, "Sultanzade: The Forgotten Revolutionary Theoretician", s. 57-73.

23 Kamran Aqazadeh (Ağazade) Erdebil'de doğdu. 1912'de Bolşeviklere katıldı. Adalet Partisi'nin kurucularındandı. Sonradan PKP Genel sekreteri ve KE'nin 3. Kongresi'nde PKP temsilcisiydi. Stalin'in "temizlik" harekâtı sırasında "kayboldu" (Rindell, *To the Masses*, s. 1203-1204).

buldukları kuşatılmışlıktan kaynaklanmaktaydı. 1917-1921 arasında Britanya ve Fransa'nın desteklediği karşıdevrimci Beyaz ordunun kuşatması altındaki Bolşevik rejim, bu kuşatmaya karşılık Britanya sömürgesi olan Hindistan'da milliyetçi hareketini ve Britanya'nın yayılmacı planlarına karşı direnen Mustafa Kemal, Emanullah Han gibi milliyetçi liderleri destekleme kararı almıştı.

Başlangıçta İranlı devrimcilerin büyük bölümü Bolşeviklerin politikalarına karşı ilgisizdiler ve kendilerini daha çok Menşeviklere yakın görmekteydiler. Adalet Partisi'nin Azerice yayınlanan gazetesi olan Adalet Bayrağı'nda Lenin'in *Nisan Tezleri* veya Ekim ihtilâli hakkında yazılarının yer almaması bu ilgisizliği göstermektedir.²⁴ Ekim 1917'de Bakü Sovyeti seçimlerinde Menşeviklerle dirsek temasında olan Musavat Partisi oyların %40'ını alırken; Bolşevikler ancak %15'ini alabilmişlerdi.²⁵ Ancak Bolşeviklerin Britanya ile Çarlık Rusya'sı ile yapılmış gizli antlaşmaları yayımlamasıyla bu tavır hızlı biçimde değişti. Bu akıllıca hamle sayesinde Bolşevikler Müslüman kitleler arasında ideolojik olarak kendilerine en uzak kesimlerde dahi bir sempati uyandırmışlardı.²⁶ İran'daki gelişmeler üzerine Lord Curzon'a gönderilen raporlarda "İran'daki İngiliz askeri varlığının artık Bolşeviklere dönük sempati ve umutları arttırdığından" söz edilmekteydi.²⁷ Böylece İran solu yavaşça Bolşeviklerin ideolojik etkisi altına girmeye başladı. Başlangıçta Adalet Partisi kadroları temelde yarı sosyal-demokrat yarı İslami, amorf popülist görüşlere sahiplerdi. Ancak Adalet Bayrağı'nın üçüncü sayısından itibaren, partinin kendisini İran Sosyal-Demokrat İşçi Partisi (Adalet) olarak takdim etmesinden ve bundan sonra Azerice ve Rusça olarak, "tüm ülkelerin proleterleri, birleşin!" sloganıyla çıkmaya başlamasından da anlaşılacağı üzere Bolşevizmin etkisi giderek artmaktaydı.²⁸ Parti bu sloganı benimseyerek artık her etnik gruptan İranlı işçileri örgütleyeceğini duyurmuş oluyordu. Geçmişte İslami ve milliyetçi söylemlere yakın durmaya çalışan Adalet Partisi, Mart 1918'de Bakü'de Musavatçılarla Bolşevikler arasında çıkan çatışmada tarafsız kaldı. Böylece Mart 1918 sonunda Bakü'deki çatışmalar sona erip Bolşevik, Himmet ve son anda onlara katılma kararı alan Taşnaksutyun ittifakı galip gelip Bakü Komünü kurulduğunda Adalet Partisi serbestçe siyaset yapabilme şansını elde etmiş oldu. Ancak bu durum çok uzun sürmedi 1918 Eylül'ünde Osmanlı ordusu Bakü'ye girdiğinde "Ermenilerle işbirliği yaptıkları" ithamıyla Adalet Partililer de kovuşturmayla uğradılar ve bir kısmı öldürüldü.²⁹ Osmanlı ordusu Mondros Mütarekesi sonucunda Kasım ayında Bakü'yü terk ederken, Britanya kuvvetleri onların yerlerini almış, bu esnada yer altına çekilen Bolşevikler ile Himmet ve Adalet üyeleri Müslüman işçiler arasında gizli faaliyetlerine devam etmişlerdi. Himmet ve Adalet'in bu günlerde üçte ikisi işçilerden oluşan 3000 kadar üyesi olduğu sanılmaktadır.³⁰

24 Dailami, "The First Congress", s. 89.

25 Sarıahmetoğulları, *Mücadeleye Adanan Hayat*, s. 233.

26 Kerbela'daki ulema artık İngilizleri lanetleyen Bolşevikleri ise öven fetvalar yayınlamaktaydılar (Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, s. 82-83).

27 a.g.e., s. 83-84.

28 Dailami, "The First Congress", s. 90.

29 a.g.e., s. 91.

30 a.g.e., s. 92.

“Bakü Komünü” yenilgisinden sonra sol içinde etnik unsurlara göre ayrılmış partilerin ortadan kaldırılıp tek bir Kafkas Bolşevik partisi inşa edilmesi görüşü doğdu. Bu esnada Ahmed Sultanzade’nin politik arenada giderek daha etkin olduğu bir döneme girildiğini görmekteyiz. Yoksul bir Müslüman/Ermeni³¹ ailenin oğlu olan Sultanzade, İranlı mülteciler arasında Himmet’in ve Adalet’in farklı etnik gruplardan işçilerin katılabileceği komünist partilere dönüştürülmesi gerektiğini savunan “sol kanadın” liderliğini yapmaktaydı. Buna karşı Müslüman kökenli Bolşeviklerin büyük kısmı bu siyasetin “Müslüman işçiler arasında negatif tavırla karşılanacağını savunmaktaydılar. Bu sebeple birçok Himmet ve Adalet üyesi partilerinin program ve yapısının Bolşevikleştirilmesini ve özerkliklerinin yitirilmesini protesto etmişlerdi. Ancak iki partide de klikler arası savaşı Sultanzade gibi düşünenler kazanmıştır. Nitekim Mart 1919’da Himmet Azerbaycan Komünist Partisi (Bolşevik)³² adını alırken Adalet de İran (Pers) Komünist Partisi (Adalet) adını alacaktır.³³

Bir İran Komünist partisi inşa etme çabası içinde Bolşevikler, Ermeni kökenli olması nedeniyle Müslümanlar arasında tepki göreceği düşüncesiyle Sultanzade’nin ön planda olmasını istememekteydiler.³⁴ Nitekim Sultanzade’nin siyasal yaşamında gerçek adını (Mikailyan) kullanmaması muhtemelen bu sebeptir. Böylece İKP teşkilatının kurulmasında Bolşeviklerin çok güvendiği bir isim olan Azeri kökenli Haydar Han (Tariverdiyev) Emmioğlu (1880-1921) ön plana çıkan isim oldu. Öte yandan Haydar Han’ın avantajının sadece Müslüman kökenli olmasına bağlayamayız. Haydar Han’ın devrimci tecrübesi ve İranlı devrimcilerle olan bağı Sultanzade’den kesinlikle çok daha ileri düzeydeydi. Haydar Han, Urmiye’de doğmuştu. Ailesi o çocukken Çarlık Rusya’ya göç etmiş ve Erivan’a yerleşmişti. Tiflis Politeknik Üniversitesi’nde elektrik mühendisliği eğitimi alan Haydar Han burada dönemin en etkili Bolşeviklerinden olan Gürcü kökenli Sergo Orjonikidze (1886-1937) ve “Koba” adını kullanan Stalin ile tanıştıktan sonra 1898’de RSDİP’e katılmıştı. Haydar Han daha sonra 1901’de İran’a davet edilmiş ve Meşhed’teki İmam Rıza Türbesi’ni ışıklandıran santrali inşa etmişti. Meşrutiyet Devrimi’nde aktif rol oynamış ve Muhammed Ali Şah’ın devrilmesine yol açan 1909 ayaklanmasına; ardından da Mecliste *Demokrat* grubunun kurulmasına önderlik etmişti. Bolşevik Devrimi’nden sonra Kafkasya’ya dönen Haydar Han, burada o dönemde artık Milliyetler Komiserliğine yükselmiş olan Stalin’le tanışıklığı sayesinde prestijli bir konuma gelmişti. Haydar Han, 1919’da İran’da ideolojik bir çatışma sonucunda ikiye ayrılmış Demokrat Parti’nin sol kanadını temsil eden (her ikisi de Azeri kökenli olan) Süleyman Mirza İskenderî (1875-1944) ve Berlin’de sürgün hayatı yaşayan Hasan Takizade (1878-1970) ile temas halindeydi. Üçü birden Adalet’e alternatif devrimci bir İran partisi kurma konusunda görüş alışverişinde bulunmaktaydılar.

31 Sultanzade’nin annesinin Ermeni babasının ise Hüseyin Sultan adlı bir Azeri olduğu söylenmektedir. Babası Azeri olmasına rağmen Sultanzade annesiyle kaldığından Kilise eğitimi almış ve Hıristiyan olarak yetiştirilmişti (Dailami “The First Congress”, s. 95,99 ; Chaqueri, “Sultanzade”, s. 215).

32 Azerbaycan adı herhangi bir dini ve etnik çağrışım yapılmadan o dönemde sayıları hayli kalabalık olan Azerbaycanlı Ermenileri de kapsayacak bir parti kurulacağı mesajını vermekteydi.

33 Dailami, “The First Congress”, s. 93.

34 a.g.e., s. 95.

Ancak bu çabaları bir sonuç vermediği gibi gerek Adalet gerekse Demokrat partili kadrodan umudunu kesmiş olan Haydar Han Türkistan'a giderek Taşkent'teki İranlı mültecilerle buluşup burada devrimci bir parti inşa projesine hız vermiş durumdaydı. Haydar Han ve çevresindeki eski Demokrat Partililere göre İran'da "proleter bir devrim" için değil; ama milli demokratik devrim için bütün koşullar hazırды.³⁵ Ancak Türkistan'daki komünist parti inşa çalışmalarına Nisan 1920'de katılan Sultanzade, İran'da milli demokratik devrim yerine bir proleter devrim için çalışılması gerektiğini, proleter devrimin zaferi için gerekirse Bakü'deki diasporanın ve Sovyet Kızıl Ordusu'nun gerekli yardımı yapabileceğini savunmaktaydı.³⁶ Özetle bir tür devrim ihracını savunan Sultanzade'nin tezleri Haydar Han'ın muhalefetine rağmen dönemin "devrimci ruhuna" daha uygun olduğu için kabul görmekteydi. Sonuç olarak İran Komünist Partisi'nin inşa sürecinde Sultanzade etkin figür olarak yükselirken Haydar Han kendini aylar süren bir tecrit içinde bulacaktı.

4. Küçük Han'ın ortaya çıkışı

İranlı diasporanın bir komünist parti inşa etme çabası sürerken İran'da Bolşeviklerle ittifak kurma konusunda ilginç bir hareket gelişmekteydi. Hareketin lideri Mirza Küçük³⁷ Han (1880-1921) adlı bir toprak zenginiydi. Küçük Han'ın tarihsel rolü günümüzde de tartışılmaya devam edilmektedir. Küçük Han kimine göre zenginleri vergilendirip yoksulları koruyan Robin Hoodvari bir "sosyal eşkıya"³⁸ kimine göre basit bir şakiydi. Küçük Han hayattayken onun hakkındaki gözlemlerini yayınlamış olan M. Martçenko 1920'de Küçük Han'ı "İran'ın Lenin'i" olarak anmıştır.³⁹ İran soluna göre Küçük Han feodallere ve yabancı işgalcilere başkaldırmış ilerici bir halk önderiydi. İslami tarih yazımı ise Küçük Han'ı anti-komünist bir cihatçı olarak resmetmekte ve ölümünden "komünist entrikalarını" sorumlu tutmaktadır.⁴⁰ Ayrıca Küçük Han'ı prensipleri uğruna Sovyetler Birliği'ne sığınmayı reddetmiş ve bu sebeple dağlarda soğuktan ölmüş radikal İslami bir figür olarak lanse etmektedir.⁴¹ Çoğu düşmanı bile Küçük Han'ı olumlu nitelikleriyle anmaktadır. Örneğin Gilan'dan Kafkasya'ya geçerken Küçük Han güçleriyle çarpışan İngiliz güçleri komutanı General L.C. Dunsterville "Bana göre Küçük Han benzerine İran'da çok az rastlanan hakiki bir vatansever idi" demektedir.⁴² İran'ın Çar dönemi Rus Konsolosu Nikitin de Küçük Han'ı "para ve menfaat peşinde koşmayan, tamamen kendi hedefine odaklanmış bir kişi" olarak tanımlamıştır.⁴³ Rus tarihçi İvanov "İran Modern

35 Dailami, "The First Congress", s. 97.

36 a.g.e., s. 99.

37 Küçük Han'ın babasının adı Mirza Büyük (Bozorg) Han'dı. Bu nedenle oğluna "Küçük Han" (Farsça küçek) denilmekteydi.

38 1919 tarihli bir İngiliz raporunda, Küçük Han için "Hazar Denizi'nin Robin Hood'u" deyimini kullanılmıştır (Küçük, *Sırlar*, s. 83).

39 Küçük, *Sırlar*, s. 78.

40 Abrahamian, *Hümeynizm*, s. 36-37.

41 a.g.e., s. 96-99.

42 Lionel Charles Dunsterville, *Emperyalizm-i İngiliz der İran ve Kafkas 1917-1918*, çev. Hüseyin Ansari, Tahran: Menüçehri Yayınları, 1978, s. 621.

43 Mir Ebutalib Rezevinejat, *Çahar Siyasetmedar-ı Milli-yi Muttaki ve Nam Aver-i İran*, Tahran,

Tarihi” adlı eserinde “Mirza Küçük Han liderliğindeki partizan Cengeli grupların milliyetçi bir dünya görüşüne sahip olduklarını ve bu duyguyla yabancı güçlere karşı çarpıştıklarını” belirtmiştir.⁴⁴ Sovyet kaynakları da Küçük Han’ı en büyük hatası Haydar Han’ı öldürtmek olan “iyi niyetli bir milliyetçi” olarak tanımlamıştır.⁴⁵ Neticice olarak Küçük Han İran’da günümüzde hem sol hem de İslami çevrelerin benzer bir saygı gösterdiği az sayıdaki ortak değerden biridir.

Resim 1: Ömer Ülkenciler’in çizgisiyle Mirza Küçük Han (Küçük, *Sırlar*, s. 75).

Küçük Han 1880’de Reşt şehrinde doğmuştu. Meşrutiyet Devrimi esnasında “ilerici” kanatta rol almış ve Reşt’te halkı Meşrutiyeti savunmaya çağıran bir ayaklanmaya öncülük etmişti. 1915’te Gilan’da özerk bir yönetim kuran Küçük Han, Meşrutiyet devrimi etkisi altında bazı sosyal reformlar da gerçekleştirmişti. Eğitimin her çocuk için parasız ve zorunlu olması bunlardan biriydi. “Adalet evleri” denilen mahkemelerin tesisiyle Küçük Han o zamana kadar toprak sahipleri tarafından büyük bir baskı altında tutulan serflerin şartlarının bir nebze düzeltilmesini

---

1998, s. 103.

44 Heşcin ve Naimi, “Mutalea-yı Nakş-ı”, s. 108.

45 Abrahamian, *Humeynizm*, s. 97.

sağlamıştı.⁴⁶ Küçük Han’la baş edemeyeceklerini anlayan Kaçar hanedanı Küçük Han’a “Sahibi-Gilan” ve “Serdar-ı Cengel” gibi resmi unvanlar bağışlamak zorunda kalmıştı. Küçük Han’ın en güçlü olduğu yıllar olan 1916-1918 arasında emrinde 1500-2000 kadar savaçısı bulunmaktaydı.⁴⁷ Ancak bu dönemde adamlarının sayısı azalmaya başlamıştı. Bolşeviklerle ilk temas kurduğunda 500 kadar askeri olduğu sanılmaktadır.

Resim 2: Küçük Han kontrolündeki Gilan/Mazendaran sınır bölgesi ormanları (cengel). Fotoğraf: Töre Sivrioğlu (2018)

Bolşevikler ile Cengelîler arasında ilişkiler sanıldığığının aksine 1920’den öncesine uzanmaktadır. Daha 1915-1916’da Rus-İran ortaklığıyla kurulmuş Khoshtar adlı şirkette Bolşevik Gürcüler de çalışmaktaydılar. Enzeli limanı ve Gilan bölgesiyle yakın ilişkide olan bu Gürcü militanlar arasında İranlı devrimciler ile Bolşevikler arasındaki bağda kilit rol oynayan Orjonikidze’nin de olduğunu görüyoruz.⁴⁸ Nisan 1920’de Bakü’yü tekrar ele geçirmiş olan Bolşeviklerin Gilan’la ilgilenmelerinin en önemli nedeni Beyaz Ordu’yu desteklemek için Hazar Denizi’ndeki Enzeli ve Reşt limanlarına konuşlanmış olan Britanyalıları kovmaktı. Enzeli bu dönemde İngilizlerin 2500 asker yerleştirdikleri ileri karakollarından biriydi. Bolşevikler gelmeden önce burada 500 kadar İngiliz askeri bulunmaktaydı ve

46 Zahid Gaffari Heşcin ve Abbas Naimi, “Mutalea-yı Nakş-ı Siyasi-i Kuçek Han der Ferayend-i Nuhzet-i Cengel”, *Faslname-yi Mutaleat-ı Tarihi*, 2011, sayı: 35, s. 99-105.

47 Küçük, *Sırlar*, s. 84.

48 Pezhmann Dailami, “The Bolsheviks and the Jangali Revolutionary Movement 1915-1920”, *Cahiers du monde russe et soviétique*, cilt: 31, 1990, s. 44-46.

bu kuvvet Bolşeviklerin gelişinden hemen önce çekilmişti.⁴⁹ 18 Mayıs 1920’de bu limanları ele geçiren Bolşevikler ile Cengeli milisler arasında ilk temas sağlanmış ve taraflar Britanyalılara karşı birlikte savaşma kararı almışlardı. İranlı tarihçi Reza Ghods, Bolşevik denizcilerin Enzeli halkı tarafından “Yaşasın İran! Yaşasın Rusya! Kahrolsun İngiltere!” haykırılarıyla coşkulu biçimde karşılandıklarını yazmaktadır.⁵⁰ Bolşeviklerle kurulan ilk temaslardan sonra o güne kadar Meşrutiyet Devrimi çizgisinde olduğunu gördüğümüz Cengeli liderleri Bolşevik denizcilerin komutanı Fyodor Raskolnikov’un da etkisiyle sosyalist jargonları benimsemiş ve “Gilan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’ni”⁵¹ ilan etme kararını almışlardı.

Küçük Han, Lenin’e bir mektup yazarak “İngilizlere karşı verdikleri bağımsızlık savaşına yardımcı olunmasını” istemişti.⁵² Küçük Han mektuplarını artık “Pers (İran) Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti başkanı Mirza Küçük” olarak imzalamaktaydı.⁵³ Cengeli yayın organlarında İslamiyet ve “sosyalizmin aynı amaçlara haiz olduğunu” savunan yazılar yer almakta, Cengeli liderler sosyalizmin İslam’ın bir tür tezahürü olduğunu savunmaktaydılar.⁵⁴ Ancak bu sosyalizm söylemi “sınıf mücadelesi” veya özel mülkiyetin ilgası gibi hedefler taşımamaktaydı. Mutedil bir program izlenmesinde karar kılınmasının hem Küçük Han’ın hem de Sovyet tarafının ortak arzusu olduğu görülmektedir. Nitekim dönemin Sovyet dış politikasında en tekin figürlerinden biri olan Tiflis doğumlu bir Ermeni olan Lev Karahan (1889-1937) Sergo Orjonikidze’ye çektiği gizli bir telgrafta “İran’da aşırı sol bir program izlenmesine kesinlikle karşı olduklarını, Küçük Han kuvvetleri ile komünist ve demokrat grupları birleştirmeyi amaçladıklarını” bildirmekteydi.⁵⁵

İngiliz raporları Küçük Han ve kendine “Ulusal Kurtuluş Ordusu” adı verilen birliklerinin bu dönemde (Mayıs-Haziran 1920) gücünün doruğunda olduğunu göstermektedir. Sadece Gilan değil Mazanderan bölgesi de bu dönemde başkenti Reşt olan Gilan Sovyet Cumhuriyeti’nin kontrolü altındaydı. Tümgeneral Edward Ironside’in günlüklerinde belirtildiğine göre Cengeli savaşçılarının sayısı bu esnada 400 Rus (muhtemelen Sovyet vatandaşı Ermeni ve Gürcü) olmak üzere 6000 kişiye ulaşmıştı. Ironside, Sovyetler’in Cengelilere büyük çapta askeri yardımda bulduklarını, hatta Sovyet uçaklarının Cengelilerin girdiği bazı çatışmalara da destek olduklarını da iddia etmektedir.⁵⁶

5. İran Komünist Partisi’nin kuruluşu ve Gilan Sovyeti ile teması

Gilanlı isyancılarla kurulan bu bağ o dönemde İran Komünist Partisi (Bolşevik) adını kullanmaya başlamış olan Adaletçiler ve Sultanzade’yi heyecanlandır-

49 Richard H.Ullman, *Anglo-Soviet Relations, 1917-1921, Volume III: The Anglo-Soviet Accord*, Princeton-New Jersey: Princeton University Press, 1972, s. 357.

50 Küçük, *Sırlar*, s. 92.

51 Ullman, *Anglo-Soviet Relations*, s. 369.

52 a.g.e., s. 369-370.

53 Küçük, *Sırlar*, s. 92.

54 Heşcin ve Naimi, “Mutalea-yı Nakş-ı”, s. 107.

55 Küçük, *Sırlar*, s. 92.

56 Ullman, *Anglo-Soviet Relations*, s. 372-373.

mişti. Haziran 1920’de 48 (veya 52) İranlı komünist, Bolşevik denizcilerle birlikte Enzeli’ye geldi. Hemen hepsi *Adalet* partili olan bu grup Enzeli’de İKP (B)’nin (Ferqa-ye Kāmūnīst Bālšovīk-e Īrān) kuruluşunu ilan ettiler.⁵⁷ Kuruluşu esnasında İKP (B) için farklı üye oranları verilmiştir. Temmuz 1920’deki kuruluş kongresinde delegeler “2000 üye adına” karar aldıklarını beyan etmişlerdi.⁵⁸ Aynı tarihlerde Sultanzade 10.000 üyeden bahsetmekteydi ki buna inanmak mümkün değildir. 1921’de daha rasyonel bir açıklamayla Partinin 4500 üyeye sahip olduğu beyan edildi. 1922’de üye sayısı 1500 olarak açıklandı ki en akla yatkın sayı budur.⁵⁹ Nitekim partinin liderlerinden Kerim Nikbin Komünist Enternasyonal’in IV. Kongresi’ndeki (Kasım-Aralık 1922) konuşmasında partinin 500’ü aيداتlarını düzenli ödeyen 1000 üyeye sahip olduğunu söylemekteydi.⁶⁰

Enzeli Limanı’na gelen Adaletçilerin liderleri Sultanzade, Mehmedkulu Alihanov, Kamuran Ağazade ve Cevadzade (Pişevari)’nin Merkez Komite’ye seçilmesi “sol komünistler” olarak bilinen grup için tam bir zafer olmuştu. Böylece Türkistan’daki Haydar Han ekibi tamamıyla devre dışı bırakılıyordu. Yeni ekip İran’ın “az sayıda bilinçli işçinin kalabalık köylü kitlelerce destekleneceği proleter bir devrime hazır olduğuna” inanmaktaydılar. Sultanzade’nin Komünist Enternasyonal’deki (KE) konuşmaları⁶¹ bize İKP (B)’in bu dönemdeki bakış açısını yansıtmaya açısından önemlidir. Genellikle Asyalı komünistler dünya devrimi için öncelikle Asya’daki devrimci hareketin başarısını şart koşarken; Sultanzade, “Batı proletaryasının desteklemediği hiçbir Asya devriminin başarılı olamayacağını” savunmuştur. Sultanzade’nin KE’deki konuşmalarından birinin metni şöyledir:

Meşrutiyet Devrimi’nin ilk aşaması İngiliz ve Rus cellatları tarafından bastırıldığı sırada İran Sosyal Demokratları yardım umuduyla yüzlerini Avrupa işçilerine döndüklerinde II. Enternasyonal’de bu konu hakkında tek bir karar bile çıkmamıştı.⁶² Bugün (Ağustos 1920), Komünist Enternasyonal’in İkinci Kongresinde, bu sorun, ilk kez ve daha ötesi ilk olarak Doğu’nun ve Amerika’nın sömürgeleştirilmiş veya yarı sömürgeleştirilmiş ülkelerinin temsilcileriyle baştan sona ele alınıyor.(...) İlk bakışta sömürge ve yarı-sömürge ülkelerde bir Sovyet hareketinden söz etmek tuhaf görünebilir. Bununla birlikte, bu ülkelerin bugün ulaştıkları sosyal konuma dikkat edildiğinde, şüphelerimiz ortadan kalkacaktır. Lenin Yoldaş zaten Rus Ko-

57 Jane Degras, *The Communist International 1919-1943 Documents Volume I, 1919-1922*, Oxford: Oxford University Press, 1956, s. 107; Cosroe Chaqueri, “Communism. In Persia to 1941” *Encyclopaedia Iranica*, Cilt. XII, Fasc. 1, 2003, s. 95.

58 Degras, *The Communist International*, s. 107.

59 Yadullah Shahibzadeh, *Marxism and Left-Wing Politics in Europe and Iran*, Palgrave Mac Millan, 2019, s. 66.

60 Riddell, *To the Masses*, s. 726.

61 Sultanzade, Enternasyonal’in II. ve III. Kongrelerinde aktif rol oynamıştı. Moskova’daki KE toplantısına tüm “Yakın Doğu’nun” temsilcisi olarak katılmıştı ve Lia Chao (Çin), Pak Chin-Sun (Kore) ve Maring (Java/Endonezya) ile birlikte Asya’yı temsil eden dört kişiden biriydi (Degras, *The Communist International*, s. 453). Sultanzade KE’nin Üçüncü Kongresi’nde KE Yürütmesi Komitesi’nde (EKKI) yer alan tek Asyalıydı (Riddell, *To the Masses*, s. 66). Sultanzade’nin KE’nin bazı kritik bildirilerinde (örneğin 21 Nisan 1921’de Paul Levi’nin Enternasyonal’den çıkarılması kararında olduğu gibi) KE Yürütme Komitesi’nde (EKKI) adına imza atan tek Asyalı olduğu görülüyordu (Degras, *The Communist International*, s. 220).

62 Sultanzade muhtemelen Tebrizli devrimcilerin Kautsky ve Plehanov gibi II. Enternasyonal liderlerine yazdıkları mektuplardan söz etmektedir (Halliday, “Revolution”, s. 63).

münist Partisi'nin Türkistan'da, Başkurtlar ve Kırgızistan'daki deneyimlerinden bahsetti. Sovyet sistemi bu ülkelerde başarılı bir şekilde olgunlaşıyorsa, Sovyet hareketi sınıflar arasındaki farklılaşmanın dev adımlarla ilerlediği Hindistan ve İran gibi ülkelerde güçlü bir şekilde yayılmalıdır." (...) Hindistan'da komünist devrimin başladığını varsayalım. Bu ülkenin işçileri, İngiltere ve Avrupa'da büyük bir devrimci hareketin yardımı olmadan tüm dünya burjuvazisinin saldırılarına dayanabilecekler mi? Tabii ki hayır. İran ve Çin'deki devrimin bastırılması bu gerçeğin açık bir kanıtıdır."⁶³

Sultanzade'nin bu satırları pratikte İran devrimine Sovyet yardımının sonuna kadar açılması gerektiği anlamına geliyordu. Sultanzade'nin Türkistan ve Başkurdistan gibi örneklere başvurmasının sebebi buydu. Adı geçen ülkelerde Kızıl Ordu sayısı fazla olmayan yerli devrimcileri destekleyerek askeri yöntemlerle "devrim ihracında" bulunmuştu. Ancak Sultanzade'nin kaçırdığı nokta, İran'ın Türkistan veya Başkurdistan gibi halihazırda Çarlık Rusyası'nın etki alanında olan ülkelere çok farklı bir konumda olduğuydu. Sultanzade'nin "İran'da sosyalist bir devrime kazanılacak ayaklanmaya hazır köylü kitleler bulunduğu" iddiası da gerçekleri yansıtmaktan uzaktı. İran'ın geneli bir yana hareketin merkezi olan Gilan'da dahi köylülerin olan bitenler karşısında tepkileri oldukça cılızdı. Bolşevik temsilciler Moskova'ya Gilan'da "devrimci köylüler diye bir şey olmadığını" rapor ediyorlardı.⁶⁴

Reel duruma rağmen mevcut İKP (B) liderliği Orta Asya'da, Bolşeviklerin izlediği siyasete benzer şekilde İran'ın "sovyetleştirilmesi" hedefine kitlenmiş durumdaydılar. Her ne kadar kısa vadeli stratejileri, İngilizleri sınır dışı etmek ve Şahı devirmekse de, komünistler "hanlara ve büyük toprak ağalarına karşı mücadelede de" ısrar ediyorlardı.⁶⁵ Bu durum elbette Gilan'da aslında anti-İngiliz ve monarşi karşıtı bir devrime destek olabilecek toprak sahibi sınıfı –hatta orta halli köylüleri de- korkutan bir tutumdur. İKP (B)'in bu dönemki beyanlarına bakıldığında, bazı maddelerin demokratik meşrutiyet devriminin takipçisi olmakla birlikte gerçekleşmesi o dönem için mümkün olmayan hedefleri içerdiği de görülmektedir. Kendi deyimleriyle "İran'daki proleter diktatörlüğün somut görevlerinin" bir taslağını içeren beyanatları şu şekildeydi: 1- İşçilerin ve köylülerin "Sovyet demokrasisinin" (bu, en ileri demokrasi biçimi olarak kabul edilmekteydi) kurulması yoluyla sömürücülerden kurtulmaları. 2- "Proleter diktatörlüğü" aracı olarak "sınıf karakterine" sahip bir "Kızıl Ordu'nun" kurulması. 3- İran'ın ulusal ve dini çeşitliliğinde kaynaklanan sorunların federe bir birlik kurarak çözülmesi. 4- "Gerikalmışlık ve cehalet" ile mücadele ederken kitlelerin dini inançlarını rahatsız etmekten kaçınılması. 5- Ülke çapında komünist ideoloji ile kreşten üniversite kadar, ücretsiz bir eğitim sistemi kurulması. 6- Fabrikaların, madenlerin, sulama sisteminin, bankacılık ve toplu taşımanın kamulaştırılması. 7- Ulusal bir ulaşım ağı geliştirilmesi. 8- Zanaatkarlar ve küçük üreticiler için bir meslek birliklerinin teşvik edilmesi. 9- Özel toprak mülkiyetinin kaldırılması ve vakıf arazilerin yoksul köylülere dağıtılması. 10- Hem merkezi hükümet hem de yerel konseylerin gözetiminde ulusal bir konut edindirme

63 <https://www.marxists.org/history/international/comintern/2nd-congress/ch05.htm>

64 Abrahamian, *Humeynizm*, s. 98.

65 Chaqueri, "Communism", s. 95-96.

planının geliştirilmesi. 11- Çalışma koşullarının düzeltilmesi ve halk sağlığının geliştirilmesi.⁶⁶

Bu programın İKP (B) militanları ile Cengeliler arasında bir gerginliğe yol açması kaçınılmazdı. Zira yukarıda da değinildiği üzere Cengelilerin maddi destekçileri mülk sahibi toprak sahibi ve tüccarlardı. Komünistler de Küçük Han'ın "feodal sınıflarla ve Gilan ticari eşrafiyla olan dayanışmasından" rahatsızdılar. Gerilimin tek sebebi elbette tarafların sosyalizmden ne anladığı değildi. Etnik ayrımlardan doğan güvensizlikler de devreye girmiş durumdaydı. Gilan Sovyeti'nin silahlı kuvveti Küçük Han'ın 500 kadar adamı dışında İKP (B)'nin çoğu Türk/Azeri kökenli 300 kadar militanı ve eski Demokrat Parti liderlerinden İhsanullah Han'ın, çoğunluğu Tahranlı entelektüellerden oluşan 200 kadar militanından oluşuyordu.⁶⁷ Ayrıca onları desteklemek adına Bolşevik Kızıl Ordusunun da 1000 kadar askeri Enzeli Limanı çevresinde konuşlanmıştı. Bu güçler arasında bir anlaşma ve ittifak olsaydı Gilan hükümeti kuvvetleri, Tahran'ı ele geçirebilirlerdi. Ancak bu grupların hiçbiri diğerine güven duymuyordu. Çoğunluğu Türk olan komünistlerle, Tahranlı meşrutiyetçiler ve Gilanlı yerliler arasındaki etnik ayrım gerginliklere sebep olmaktaydı.

Bu güvensizlik ortamında 28 Haziran 1920'de "sol kanat" Cengelilerin lideri İhsanullah Han ve İKP (B) militanlarıyla birlikte bir "darbe" yaparak Küçük Han'ı liderlikten devirmişlerdir. Küçük Han ormana saklanırken; yeni Cengeli liderleri "savaş komünizmi uygulayacaklarını" ilan ettiler.⁶⁸ Kendilerine "Geçici Devrimci Komite" adını veren grup acele bir toprak reformu ve feodallere karşı köylü kitleleri ayaklandırmak gibi girişimlerde bulunmuşlarsa da halktan istedikleri ölçüde karşılık bulamadılar. İKP (B) militanları yerel geleneklerle savaşta Fransız Jakobenlerini anımsatan radikal bir tavır içindeydiler. Bir mollanın evinin geneleve çevrildiği iddia edilmekteydi. Uluorta ateist propaganda yapılması gibi eylemler tepki toplamaktaydı.⁶⁹ Bütün bu tavırlar ve toprak reformu adına özel arazilere el konulması pek çoğu küçük de olsa mülk sahibi olan Gilan köylüsünün İKP (B) militanlarından ürkmesine neden olmuştur.

Darbeden sonra her iki kesim de bir hakem olarak Lenin'e başvurmuştur. Sultanzade sorunu Lenin'le kişisel olarak tartışmış ve Lenin'in radikal "komünist" eğilimi desteklediğini savunmuştur. Öte yandan Cengeliler de Lenin'le görüştiklerini ve Sultanzade'nin söylediğinin tam aksine Lenin'in kendilerini desteklediklerini iddia etmişlerdir.⁷⁰ Bu konu aydınlığa kavuşturulmuş değildir. Ancak Lenin'in Doğu toplumları üzerine yazılarına genel olarak bakıldığında bu ülkelerin henüz milli demokratik devrim aşamasında olduğunu düşündüğünü ve Çin, Türkiye, Hindistan gibi ülkelerde "ilerici milli burjuvazi"nin desteklenmesinden yana olduğunu biliyoruz.⁷¹ Lenin, Hindistanlı devrimci Bhupendranath Datta (1880-1961) ile yaptığı benzer bir tartışmada Hindistan'da önceliğin milli bağımsızlık olduğunu belirtmiş-

66 Chaqueri, "Communism", s. 96

67 Abrahamian, *Humeynizm*, s. 96-97.

68 Küçük, *Sırlar*, s. 93.

69 Dailami, "The First Congress of Peoples of the East", s. 105.

70 Chaqueri, "Communism", s. 96

71 V.I. Lenin, *Doğuda Ulusal Kurtuluş Hareketleri*, çev. Tektaş Ağaoğlu, İstanbul: Belge Yayınları, 1995, s. 94.

ti.⁷² Hintli devrimci M.N. Roy da Lenin'in Hindistan'da komünist devrimi hedeflenmesinden ziyade öncelikle Gandhi'nin ılımlı muhalefetine desteklenmesinden yana olduğunu aktarmaktadır.⁷³ Kesin bir yorumda bulunmamakla birlikte Lenin'in İran gibi bir ülkede Sultanzade'nin "sol" programı yerine Cengelilerin ılımlı çizgisini desteklediğini düşünmek daha akla yatkındır. Nitekim Küçük Han da darbeden asla Sovyetleri sorumlu tutmuyor, Orjonikidze'ye rağmen kendi inisiyatifiyle hareket eden Sultanzade kanadını suçluyordu.⁷⁴

Bakü'de Eylül 1920'de toplanan I. Doğu Halkları Kurultayı'nda her iki grup da (komünistler ve Cengeliler) İran devriminin liderliğini kendilerinin temsil ettiği iddiasındaydılar. Ancak genel olarak siyasal çizgisinin yumuşatmak zorunda kalan taraf Sultanzade yanlıları oldu. Sultanzade, Kurultay'da eski görüşlerini değiştirerek "İran gibi doğu ülkelerinin "sınıf bilinçli proleter ögenin yokluğu" ve "acımasızca sömürülen köylü kitlelerinin inanılmaz cehaleti ve sömürüyü kabullenen bir tevazu içinde olması göz önüne alındığında, komünistlerin küçük burjuva katmanlarına dayanması gerektiğini" savundu.⁷⁵ Sultanzade'nin fikir değişikliğinin arkasında Bolşeviklerin bir baskısı olup olmadığını belirleyecek bir kanıtı sahip değiliz. Ancak Temmuz 1920'de proleter devrimin derhal başlatılması gibi söylemleri –yerel halkı korkutan birçok pratik sonucunda-terk eden İKP(B)'nin "şahlığın devrilmesi ve Britanyalıların ülkeyi terk etmesi" olarak görece daha merkezi hedeflere çekilmek zorunda kaldığı açık biçimde görülmekteydi.

6. Haydar Han'ın dönüşü ve İKP'nin başına geçişi

"Sol sekte siyaseti" sebebiyle Sovyetler'in artık güven duymadığı Sultanzade ve çevresi meşruluklarını yitirmeye başlamışken nihayet Sovyetler'in desteğini sağlamış olan Haydar Han tekrar İran komünist hareketi içinde etkin bir figür olarak ortaya çıkmıştır. Bakü Doğu Halkları Kurultayı'nda (Eylül 1920) Sultanzade ve Haydar Han taraftarları arasında sert tartışmalar yaşanmış; mevcut İKP (B) liderliğinin yarattığı hayal kırıklığından yararlanan Haydar Han, Adalet kökenli muhaliflerini dahi yanına çekmeyi başarmıştı. Artık Haydar Han'ı destekleyen Arşavir Çilingiryan ve diğer muhalifler Sultanzade'nin denetimi altındaki Merkez Komitesi'ni Gilan'da köylülere yabancılaşmakla, çok sayıda işçiyi partiden kovmakla ve Cengelilerden kopulmasına yol açmakla suçlamaktaydı. Böylece Bakü'de mevcut İKP (B) Merkez Komitesi'ne alternatif yeni bir Merkez Komitesi oluştu ve 11 Eylül'de 1920'de Haydar Han partinin genel sekreteri olarak seçildi. Haydar Han'ın partinin başına getirilmesinde Orjonikidze'nin de rol oynadığı iddia edilmektedir.⁷⁶ Hatta İranlı tarihçi Reza Ghods'a göre bizzat Stalin parti kongresine katılıp Haydar Han'ın liderliğe geçişi yönünde baskı kurmuştur.⁷⁷ Dönemin tanıklıklarına göre ağır hastalığına

72 A.Chattapadhyay, *Dr.Bhupendranath Datta and His Study of Indian Society*, The University of Burdwan West Bengal, Hindistan, 1988, s. 36.

73 Roy, *Roy's Memoirs*, s. 379-380.

74 Küçük, *Sırlar*, s. 93.

75 Chaqueri, "Communism", s. 96-97.

76 Dailami, "The First Congress", s. 108.

77 Küçük, *Sırlar*, s. 96.

rağmen Lenin de bu mesele ile özel olarak ilgilenmiş ve İKP (B)'deki aşırı sol kanatın tasfiyesinden yana olduğunu belirtmiştir.⁷⁸ Lenin'in bu yönde bir tavır takınması gayet anlaşılabilir bir durumdur, zira Lenin bu dönemde çeşitli ülkelerde Bolşevik modelini taklit ederek hızlı biçimde proleter devrim hedefine kitlenmiş “sol sektör” gruplara karşı teorik bir mücadele vermekteydi. Ünlü eseri *Sol Komünizm: Bir Çocukluk Hastalığı*'ni da bu tür grupları tenkit etmek için kaleme almış ve bu grupları Engels'ten alıntılacağı bir sözle “kendi sabırsızlıklarını teori sanan saf çocuklar” olarak nitelmişti.⁷⁹ Sonuç olarak Sultanzade ve çevresi siyasi yenilgiyi kabul etmiş ve bildiğimiz kadarıyla sadece Zinovyev'in desteğini alabilen⁸⁰ Sultanzade'nin kendisi de “İran'ın henüz sosyalizme hazır olmadığını; öncelikli amaçlarının tüm yoksul köylülüğün toprak sahibi olduğu anti-feodal bir burjuva demokratik devrim olduğunu” söylemek zorunda kalmıştır.⁸¹

Resim 3: Haydar Han (kaynak:www.psri.ir).

Haydar Han liderliğindeki “ikinci” Merkez Komite, İran devriminin dayanağının yoksul köylülük, küçük ve orta sınıf tüccarları, yoksul din adamları ve küçük

⁷⁸ Dailami, “The First Congress”, s. 108.

⁷⁹ V.I. Lenin, *Sol Komünizm: Bir Çocukluk Hastalığı*, çev. Muzaffer Kabagil, İstanbul: Eriş, 2003, s. 52.

⁸⁰ Küçük, *Sırlar*, s. 95.

⁸¹ Dailami, “The First Congress”, s. 111.

burjuvazinin çeşitli katmanları olduğunu kabul etmekteydi. Bu nedenle, İran devrimi komünist veya sosyalist programı değil, “ulusal kurtuluşu” amaçlamalıydı. Partinin karşı karşıya olduğu acil görevler ise Gilan’da merkezi hükümete karşı silahlı mücadelenin örgütlenmesi, işçi sendikaları ve zanaatkâr kooperatifleri kurulması, (Kızıl değil) “ulusal-devrimci bir ordu” oluşturulması, Şahlığın devrilerek küçük burjuvaziyle kurulacak bir ittifakla bir Sovyet cumhuriyeti” kurulması olarak belirlenmişti.⁸²

Öte yandan Sultanzade grubunun “proleter devrim” çizgisinden vazgeçmesi (veya öyleymiş gibi davranmaya başlamaları) Küçük Han’a ve Haydar Han’a dönük muhalefetin çizgisini değiştirmemişti. Daha da ötesi İKP (B)’nin Birinci Merkez Komitesi “tasfiye edilmeyi” reddetmişti ve halen kendisini İKP (B)’nin meşru MK’sı olarak kabul etmekteydi. Böylece ünlü Azeri komünistlerinden Mir Cafer Cevadzade (Pişevari) tarafından temsil edilen “Birinci Merkez Komite” ile Haydar Han kanadınca temsil edilen ikincisi birbirinden bağımsız hareket etmeye devam ettiler. Haydar Han’ın Küçük Han’la arayı düzeltme çabasına şiddetle karşı çıkan Pişevari, Haydar Han’ın liderliğindeki yeni İKP (B)’yi “küçük burjuvazinin değil feodal derebeylerinin partisi” olarak nitelemiştir.⁸³

Komünist Enternasyonal’in III. Kongresi (Haziran-Temmuz 1921) aslında Sultanzade taraftarlarının eleştirilerine sahne olmuştu. İKP (B) adına söz alan Kamuran Ağazade Gilan ayaklanmasının feodallere yaslanmak yerine köylü ve işçilere dayanması gerektiğini söylemiştir. Ağazade, İKP (B)’nin asıl amacının İran köylülüğünü toprak ağalarından kurtarmak, onları devrime kazanmak olduğunu savunmuştur.⁸⁴ Ağazade İran’da devrimci örgütlenmenin zayıflığını ve ancak Avrupa proletaryasının yardımıyla bu durumun değişeceğine dair görüşlerini kapalı bir üslupla dile getirmekte ve böylece Sultanzade’ye yakın bir tutum takılmaktaydı. İran komünistleri adına söz alan diğer bir konuşmacı olan Mir Cafer Cevadzade (Pişevari) de Enternasyonal’e çok ağır eleştiriler yöneltmekteydi. Cevadzade de III. Enternasyonal’in ajitasyondan başka bir işle ilgilenmediğini ve Asya’da devrimci yapıların somut hiçbir gelişme göstermediğini açık bir dille belirtmekteydi. Cevadzade’ye göre de KE doğudaki komünistlere daha fazla destek olmalıydı.⁸⁵

“Sol kanadın” muhalefetine rağmen Haydar Han, Kaçar Şahlığı’na karşı mücadelede Cengelilerin desteğini almak için Gilan’a gitmiş ve burada Cengeliler ile komünistler arasındaki kırılganlığı ortadan kaldırmaya çalışmıştı. Birçok İranlı tarihçi Haydar Han’ın bu konuda başarıyla başladığını, hatta Küçük Han’ı bile yeniden komünistlerle çalışmaya ikna ettiğini ileri sürmektedir. Ancak tam bu esnada iki kanadın da aleyhine olacak bir gelişme yaşanmaktadır. Sovyetler Birliği Tahran hükümeti ile Şubat 1921’de İran-Sovyet Dostluk Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşma sonrası Sovyetlerin ilk Tahran büyükelçisi olan Feodor Rothstein silahlı mücadeleyi sona erdirmeleri ve Tahran’la uzlaşmaları için İranlı komünistler ve Cengelilere baskı uygulamaya başlamıştır.⁸⁶ Mart 1921’de Britanya-Sovyet antlaşması

82 Chaqueri, “Communism”, s. 96-97.

83 Dailami, “The First Congress of Peoples of the East”, s. 112.

84 Riddell, *To the Masses*, s. 841-843.

85 a.g.e., s. 322-323.

86 Chaqueri, “Communism”, s. 96-97.

imzalanmasıyla siyasal ortan tamamen değişmiştir.⁸⁷ İngiliz askerlerinin İran'dan çekilmeye başlamasına mukabil olarak Kızıl Ordu birlikleri de 8 Eylül 1921'de Gilan'dan çekilme kararı almışlardır.⁸⁸ Karşılığında da İngilizler Hazar Denizi kıyılarında Beyazları bir daha desteklemeyeceklerine dair güvence vermişlerdir.

Sovyet askerlerini çekilmesinden bir süre sonra günümüzde dahi aydınlatılmayan bir dizi provakasyon yaşanmış ve Haydar Han, 15 Ekim 1921'de Küçük Han'ın adamları tarafından öldürülmüştür. Tudeh eski lideri Kiyanuri hatıratında Cengelîlerin, Haydar Han'ı bir köye davet edip orada pusu kurup beraberindekilerle birlikte öldürdüklerini belirtmiştir.⁸⁹ Her ne kadar Haydar Han'ın ölüm emrinin bizzat Küçük Han tarafından verilir vermediği bilinmese de,⁹⁰ bu cinayet belki de Tahran'da iktidarı alabilecek tek güç olan Küçük Han'a dönük Sovyet sempatisinin kırılmasında çok etkili olmuştu. Küçük Han'ın adamlarının Haydar Han'ı öldürmeleri "toprak ağalarına güvenilmeyeceğini" savunan "sol sekte" muhalefetin elini güçlendirmiş oldu. Cengelîler ile Komünistler arasında güven kalmayınca partinin İhsanullah Han gibi üst düzey yetkilileri Sovyetler'e kaçmışlar; Kürt lider Halo Kurban ise oldukça bağlı olduğu Haydar Han'ın öldürülmesi üzerine Küçük Han'a kişisel bir nefret duymuş ve adamlarıyla birlikte Küçük Han'ı yakalamak için gönderilen Kazak (Cossack) Birliklerine katılmıştır.⁹¹

Haydar Han'ın katlinden sadece üç ay sonra Küçük Han da Rıza Han'ın askerlerinden saklandığı dağlarda donarak ölmüş, başı kesilerek Tahran'a götürülerek sergilenmiştir. Bu yazıda daha önce de değinildiği üzere milliyetçi, İslamcı hatıta bazı sol görüşlü İranlı tarihçiler Gilan Sovyet'inin bu şekilde sona ermesinden Sovyetler'i sorumlu tutmuşlar ve Sovyetler'i "Gilan Devrimi'ni yalnız bırakmakla" suçlamışlardır.⁹² Öte yandan Sovyet desteği devam etse de kendi aralarında birlik olmayan Cengeli hareketin başarı şansının yine de zayıf olacağını söylemek gereklidir. Nitekim 1920 yılının hareketin en önemli liderleri de artık Küçük Han'ı terk etmişlerdi. Dr. Heşmetullah hükümet kuvvetlerine teslim olmuş ve idam edilmişti.⁹³ Kesmayı ise fikir ayrılığı yaşayarak Cengel'den ayrılarak hükümet güçlerine katılmıştı. Kesmayı mücadeleyi bırakmasının sebeplerini şu şekilde açıklamaktaydı: "Öncelikle kuşatılmıştık. İkinci silahımız ve paramız yoktu ve üçüncü de Rus, İngiliz ve merkezi hükümetin casusları aramıza sızmıştı. Dördüncüsü de Kızıllar (Ruslar) onlara bağlı ve bağımlı kaldığımız sürece bize yardım ediyorlardı ve İngilizler de onların şartlarını kabul ettiğimiz sürece bizi dost olarak görüyorlardı".⁹⁴

Giriş kısmında da söylendiği üzere Küçük Han ile komünistlerin kopuşu bazı İranlı aydınlar ve tarihçilerce İslam dini ile Marksist ideoloji arasındaki çelişkilere

87 E.H.Carr, *Bolşevik Devrimi Cilt 3*, çev. Tuncay Birkan, İstanbul: Metis, 2015, s. 252.

88 Ullman, *Anglo-Soviet Relations*, s. 376-377.

89 Nureddin Kiyanuri, *Hatırat-ı Nuriddin Kiyanuri, Müessise-yi Tahkikati ve İntişarati-yi Didga*, Tahran: İntişarat-ı İtlaat Yayınları, 1992, s. 50.

90 Alireza Sheikholeslami, "Haydar Khan 'Amu-Oğlı", *Encyclopaedia Iranica*, cilt: XII, Fasc. 1, 2003, s. 70.

91 Chaqueri, *The Soviet Socialist Republic of Iran*, s. 362-363.

92 Abrahamian, *Humeynizm*, s. 99

93 Heşcin ve Naimi, "Mutalea-yı Nakş-ı", s. 105.

94 Hidayeti Hoşkelam, *Yaddaştay-yı Ahmed Kesmayı ez Nuhzet-i Cengel*, Reşt, 2004, s. 16.

dayandırılarak açıklanmak istenmektedir.⁹⁵ Ancak İran resmi tarih yazının aksine Küçük Han'ın temel siyasetinde baskın bir dini söylem olmadığı gibi odaklandığı konunun "İngilizlerin İran'dan kovulması ve yoksulluğun engellenmesi" olduğu söylenebilir.⁹⁶ Hatta kendi döneminde - İran Müslümanları için çok önemli bir ayırım nedeni olan Şîî-Sünni bölünmesinin Küçük Han'ın hareketinde hiçbir önemi olmadığı görülmektedir.⁹⁷ Sünni İttihatçılarla kurduğu ilişkiler ve Halo Kurban gibi Kürt liderlerle kurduğu ittifak onun bazı kaynaklarda iddia edildiğinin⁹⁸ aksine "Şîî kimliğini" ön plana çıkarmadığını göstermektedir. Daha da ötesi Küçük Han'ın liderlik ettiği hareketin dinler üstü bir sosyal yapısı olduğu, örneğin Gregor Yekikyan gibi harekete sadakatle bağlı Ermenilerin de olduğu bilinmektedir.⁹⁹ Bu açıdan Küçük Han'ın, partilerine Ermenileri kabul etmek istemeyen Adaletçilerden bile daha "demokratik" bir çizgide olduğu söylenebilir.

Cengeliler ile komünistler arasındaki asıl ayrışma nedenleri arasında H. Chaqueri (Şükürî)'nin de ayrıntılı biçimde üzerinde durduğu toprak reformu meselesi, Cengelilere yardım yapan ağalara karşı komünistlerin olumsuz tavrı, Bakü'de bazı İranlı yatırımcıların mallarına el konulması gibi meseleler yer almaktadır.¹⁰⁰ Sovyetler'den gelen uyarılarda dinsel bir tartışmadan söz edilmemekte; ancak küçük mülk sahiplerinin korkutulmasının olumsuz sonuçlarından bahsedilmektedir.¹⁰¹ Dönemin komünist basını da din karşıtı bir söylem içinde olmadığı gibi, Müslüman emekçilerin hakları için mücadele verdiklerini, İslam'ın adaletçi mesajına göre hareket ettiklerini asıl İslam düşmanlarının mollalar ve İngilizler olduğunu iddia etmiştir.¹⁰² Zaten Küçük Han komünistlerle dinî tartışmalar nedeniyle koptuğunu savunmak tarihsel gerçekliklerle uyuşmamaktadır. Küçük Han ve çevresindekiler komünistlerin din konusundaki tutumlarını baştan beri bilmelerine rağmen Lenin, Troçki, Nerimanov gibi isimlere mektuplar yazıp yardım istemişlerdir. Yukarıdaki iddiaları savunan araştırmacılar Küçük Han komünistlerin tanrıtanımaz olduklarını sanki sonradan fark etmiş gibi bir tutum takınmaktadırlar. Cengelîlerin komünizme, dinsel nedenlerle karşı olsalardı Sovyetler'le kader birliği yapma konusunda baştan isteksiz olacaklarını düşünmek gereklidir.

Toprak meselesine gelince Sovyet Rusya'da bu dönemde İranlı komünistlerin aksine küçük ve orta ölçekli toprak sahipleriyle ittifakı savunan Yeni Ekonomi Politikası (NEP) yürürlükteydi. Küçük Han bu nedenle, komünist de olsalar küçük/orta toprak sahipleriyle ittifak halinde olan Sovyet liderlerine güvenebilirdi. Bu nedenle

95 Bu tartışma için bkz: Abdolrahim Javadzadeh, *Marxists into Muslims: An Iranian Irony*, FIU Electronic Theses and Dissertations, Florida: Florida International University Miami 2007, s.130-139.

96 a.g.e., s. 134-135.

97 Küçük, *Sırlar*, s. 85.

98 Gavin R.G. Hambly, "The Pahlavi Autocracy: Rıza Shah, 1921-1941", içinde *The Cambridge History of Iran Volume 7: From Nadir Shah to the Islamic Republic*, derleyen: Peter Avery, Cambridge: Cambridge University Press 2008, s. 217.

99 Abrahamian, *Humeynizm*, 98. Bilindiği kadarıyla Küçük Han'ı son anına kadar terk etmeyen kişilerden biri de Volga Almanlarından olan Huşeng kod adlı biriydi. Chaqueri, *The Soviet Socialist Republic of Iran*, s. 363.

100 Chaqueri, *The Soviet Socialist Republic of Iran*, s. 221-227.

101 a.g.e., s. 254-255.

102 a.g.e., s. 251.

eğer İKP resmi Sovyet tezini kabullenseydi İranlı toprak sahipleriyle o dönemde çatışmaması gerekirdi. Küçük Han ile komünistler arasında teolojik tartışmalardan ziyade etnik gerginliğin daha baskın olduğu da söylenebilir. Nitekim Cengeli hareket içinde yerli (Gilaki) önderler ile Türk, Kürt, Ermeni, Gürcü komünistler arasında sürekli bir gerginlik olduğu bilinmektedir.¹⁰³

7. Gilan Sovyeti'nin yıkılışının ardından İKP (B)

İKP (B) siyasal bir hareket olarak bir daha asla Gilan Sovyeti deneyiminin günlerindeki gücüne erişememiştir. Aslında Gilan Sovyeti'nin ve Küçük Han'ın ortadan kalkması komünistler için artık kendi aralarında tartışılacak bir konu kalmadığı anlamına da gelmekteydi. Bu sebeple başlangıçta ayrılıklar sona ererek iki Merkez Komite grubu tekrar birleşmiştir. Bu aşamada komünist parti faaliyetlerini yarı-gizli biçimde yürüttü ve İran'da yeni kadroları eğitmeye odaklandı. Pişevari'nin giderek etkin hale gelmesiyle de İKP (B) daha ziyade işçi, köylü ve zanaatkârlara dönük bir propagandaya yönelmiştir. Bu konuda artık sadece İKP adını kullanmaya başlayan parti işi sınıfı içinde başarılı bir örgütlenme ağı da kurmuştur.¹⁰⁴

Yeni yaklaşımın temel taşı, Sovyet-İran ilişkilerinin de iyileşmeye başlamasıyla birlikte Rıza Han'ın rejiminin kabullenilmesine dayanmaktaydı. 1922 yılında itibaren Rıza Han rejimi sol basın üzerinde baskılarını arttırmasına rağmen bu dönemde sol basın ve aydınlar Rıza Han'ın modernist çizgisini öven bir tavır takınmışlardır. Bu türden bir tavır içine girmelerini bir nedeni de Sovyetler'in Rıza Han'ı "ilerici bir hükümdar" olarak görmesiydi.¹⁰⁵ Sultanzade bile Rıza Han'ı 1924'te "ulusal ordunun kurucusu" ve "saygın bir politikacı" olarak anmaktaydı.¹⁰⁶ Komünistlerin bu uzlaşmacı tutuma rağmen Rıza Pehlevi tüm işçi sendikaları ve komünist eğilimli gazetelere karşı baskıcı politikalarını sürdürmüştür. İKP (B) cumhuriyet rejimi ilan edeceklerini sandıkları Rıza Han'a, 10 Aralık 1925'te kendi hanedanını kurduğunu ilan edene kadar destek vermiştir. Sonuç olarak 1920'lerin sonunda özellikle de 1932'de komünist faaliyetlerin yasaklamasıyla Parti'nin Sovyetler Birliği'ne kaçarak mülteci durumuna düşen liderleri haricinde ülkede kalan tüm kadrosu ve Ardeşir Avansyan, Pişevari, Rıza Rusta, Yusuf Eftekhari gibi liderleri hapse atılmışlardır.¹⁰⁷ Sovyetlere sığınanlar ise Stalin'in 1937 yılında yaptığı "temizlik harekâtı" esnasında (Sultanzade gibi) "Alman ajanı olmakla itham edilmişler veya yukarıda söz edildiği üzere (Kamran Aqazadeh gibi) "kaybolmuşlardır".¹⁰⁸ Sağ kalan bazı

103 a.g.e., s. 252; Ervand Abrahamian, "Communism And Communalism in Iran: The Tudah And The Fırqah-i Dimokrat", *International Journal of Middle East Studies*, 1970, s. 291-316.

104 Touraj Atabaki, "The Comintern, the Soviet Union and Labour Militancy in Interwar Iran", içinde *Iranian-Russian Encounters Empires and Revolutions Since 1800*, derleyen: S. Cronin, Routledge, 2013, s. 288-336.

105 Chaqueri, "Communism", s. 97.

106 a.g.e., s. 97.

107 Kiyanuri, *Hatırat*, s. 50.

108 Sultanzade, İngiliz-Sovyet antlaşması ertesinde siyasetten uzaklaştırıldığı için bir süre Sovyet bankacılık sisteminin inşasında çalıştı. 1927'den sonra III. Enternasyonal'in yeniden radikalleşme karar almasıyla aktif siyasete geri döndü. Ancak Stalin'in etkinliği arttıkça yazıları sansürlenmeye başlandı. Sonunda 1938 yılının 16 Temmuz'unda "Alman ajanı" suçlamasıyla kurşuna dizildi. İti-

komünistler 1942’de kurulan Tudeh’e üye olmuşlardır,¹⁰⁹ ancak bu başka bir çalışmanın konusudur.

8. Sonuç

Gilan Sovyeti İran’da ve sürgündeki İranlı aydınlar arasında bugün de hararetli tartışmalara sebep olmaktadır. Yukarıda da açıklandığı üzere İslam Cumhuriyeti tarihçileri Ş. Ravasani gibi Sovyetler, Britanya’yla uzlaşmak adına Küçük Han’dan vazgeçmeseydi Gilan’daki devrimin başarıya ulaşabileceğini savunmaktadırlar.¹¹⁰ Sonuçta hiçbir “soylu” geçmişe sahip olmayan Albay Rıza Han’ın (Pehlevi) birkaç bin askerle –ama Britanya’nın da kesin desteğiyle- Tahran’da taç giydiği düşünülürse hemen hemen aynı sayıda silahlı adamı olan Küçük Han’ın da benzer şekilde iktidarı alabilecek potansiyele sahip olduğu düşünülebilir. Bu teoriye karşıt olarak ise F. Halliday, Gilan gibi sadece 350 bin nüfusa sahip ve İran’ın bütününden oldukça farklı bir kültürel, sosyo-ekonomik dokuya sahip, halkın çoğunun Farsça bile bilmediği bir bölgeden çıkan yerel bir hareketin başarı şansının azlığına dikkat çekmiştir. Halliday’e göre askeri bir operasyonla Tahran’ın ele geçirilmesi mümkün olsa bile bu olay karşıt bir reaksiyon doğuracak ve böyle bir girişimden toplumsal bir devrim çıkmayacaktı.¹¹¹ Halliday, yedi yıldır savaş içinde olan Sovyet Rusya’nın İran devrimini destekleyecek bir gücü olmadığını, üstelik Sovyet destekli bir devrim ihracının da İngilizleri tahrik eden bir karşıdevrim sürecini başlatacağını, ki 20. yüzyılda bunun çok sayıda örneğinin de olduğunu¹¹² savunmuştur. Benzer şekilde E. Abrahamian da “Kızıl Ordu’nun yardımını işgal olarak nitelendiren araştırmacıların Kızıl Ordu’nun çekilmesini ‘ihanet’ olarak nitelemesindeki çelişkiye” dikkat çekmiştir.¹¹³

Yenilgiden İKP (B) kadrolarının “sekte” tutumlarının sorumlu tutulması konusunda da Halliday, bu konunun boşluklarla dolu olduğunu ve İKP (B) hakkında oluşturulan bu negatif imajın büyük ölçüde partinin kurucu kadrosunu tasfiye eden Stalin dönemi Sovyet belgeleriyle oluşturulduğunu, İKP (B) liderlerinin ise bu ithamlar karşısında kendilerini savunma hakkı tanımadığını vurgulamaktadır. Örneğin “ultra-sol” bir çizgi izlemekle suçlanan partinin başarısız olduğu belirtilen toprak reformu veya “din karşıtı propagandası” hakkında yeterli kaynak olmadığını, toprak reformunun hangi bölgede ve ne ölçüde yapıldığına dair bile sağlam bir araştırmanın olmadığını belirtmektedir.¹¹⁴ İKP’nin din karşıtı propagandasının büyük sorunlara yol açtığı; hatta Küçük Han ile komünistler arasındaki temel tartışmanın din üzerine olduğu birçok kaynakta, özellikle de İran İslam Cumhuriyeti res-

---

barı Kruşçev zamanında iade edilmiştir. Buna karşın sansürlenmiş eserleri çok uzun süren unutulmuşluk süreci sebebiyle bugünde yeteri kadar bilinmemektedir.

109 Kiyauri, *Hatrat*, s. 50.

110 Abrahamian, *Humeynizm*, s. 96-99.

111 Halliday, “Revolution”, s. 52-62.

112 a.g.e., s. 60-62.

113 Abrahamian, *Humeynizm*, s. 99.

114 Halliday, “Revolution”, s. 59.

mi tarih anlayışında sıklıkla vurgulanmaktadır.¹¹⁵ Bu iddialara karşın Gilan Sovyeti üzerine yapılan kapsamlı araştırmalara bakıldığında din sorunun köylerde özellikle İngilizlerin de katkısıyla yapılan bazı kışkırtmalar dışında Cengeliler ile komünistler arasında hiçbir zaman temel tartışma noktası olmadığı görülmektedir.¹¹⁶

Cengelî hareketinin yenilgisinde kendine has zaafı ve İran'ın o dönemdeki sosyo-ekonomik koşullarını incelemek Sovyet yardımının gerekliliği veya gereksizliğine odaklanmaktan daha faydalı olacaktır. Eldeki veriler Cengelî hareketinin yenilgisinde İran'ın (ve komşu Kafkasya'nın) kendine has, kökleri asırlar öncesine dayanan bölgesel güvensizlikler ve dinselden ziyade etnik ayrışmaların büyük rol oynadığını göstermektedir. Eldeki veriler Azeri (Türk) kökenli komünistler ve Halo Kurban liderliğindeki Kürtler ile yerli Gilanlılar arasında sürekli gerilim olduğunu ve büyük çoğunluğu İran'ın farklı bölgelerinden gelmiş olan Cengeli savaşçıların, özellikle de komünistlerin büyük çoğunluğu toprak sahibi olan orta tabaka Gilanlıları rahatsız ettiğini göstermektedir. Kanımızca toprak sahibi sınıfların tedirginliği ve etnik ayrımlardan doğan karşılıklı güvensizliklerin Gilan Sovyeti'nin yenilgisinin temel iki nedeni olduğu söylenebilir.

---

115 Abrahamian, *Humeynizm*, s. 96.

116 Chaqueri, *The Soviet Socialist Republic of Iran*, s. 251-252.